

BOG ARMATUS NA NATPISIMA S DUVANJSKOG POLJA

Prigodom istraživanja na Karauli u Duvnu 1896. godine C. Patsch je među ostalim posvetnim spomenicima pronašao dva posvećena božanstvu Armatu. Većina znanstvenika prihvatila je njegovo mišljenje da je riječ o autohtonom božanstvu, iako Patsch tom prigodom nije naveo koja bi funkcija i kakav karakter bio navedenog božanstva. U ovom radu pokušat će se dati potpuniji osvrt na navedeno božanstvo, teze i argumente da je riječ o autohtonom božanstvu te izložiti različita mišljenja o njegovoj funkciji i karakteru.

KLJUČNE RIJEČI: *božanstvo rata, Iliri, Armatus, Duvanjsko polje, Karaula, Mars, interpretatio Romana*

UVOD

Duvanjsko polje u doba Rimskog Carstva pripadalo je dekurijama Delmata, najbrojnijega autohtonog naroda u Iliriku.¹ Bogatstvo religijskog života i svjetonazora nedavno je istaknuto nalazom antropomorfnih stela iz predrimskog doba u Borčanima.² Duboko u kontinentalnoj unutrašnjosti provincije Dalmacije, Duvanjsko polje nalazilo se na važnim prometnicama koje su obalu Jadrana povezivale sa značajnim rudarskim arealima. Gospodarski značaj prostora vidljiv je u činjenici da je tu postojao municipij Delminij, s čijeg teritorija potječu brojni ostaci arhitekture i tzv. sitne materijalne kulture.

Na prostranom području Duvanjskog polja, negdašnjeg Ilirika, štovana su razna božanstva. Od rimskih božanstava domorodačko stanovništvo prihvatilo je Jupitera, Marsa, Herkula, Libera, Apolona i Genija. Osim rimskih, štovana su grčka, ali i orijentalna božanstva. U svemu tomu, dolaskom Rimljana, nastojali su neka svoja autohtona božanstva

GOD ARMATUS IN THE INSCRIPTIONS FROM DUVANJSKO POLJE

C. Patsch found two votive monuments dedicated to the deity Armatus during the excavations in Karaula in Duvno in 1896. Most scholars accepted his opinion that Armatus was a local deity although Patsch did not mention function or character of the mentioned deity. In this work we will try to give more complete review of the mentioned deity, theses and arguments regarding his autochthonous origin, and offer different opinions about his function and character.

KEY WORDS: *Kašić – war deity, Illyrians, Armatus, Duvanjsko Polje, Karaula, Mars, interpretatio Romana*

INTRODUCTION

Duvanjsko Polje in the period of the Roman Empire belonged to the decuriae of the most numerous autochthonous people in Illyricum, the Delmatae.¹ Richness of religious life and world views has recently been emphasized by a find of anthropomorphous stela from the pre-Roman period in Borčani.² Deep in the continental hinterland of the province of Dalmatia, Duvanjsko Polje was situated on important roads which connected the Adriatic coast with important mining areas. Economic importance of the region is evident from the fact that the municipium of Delminium was formed in this region which yielded many architectural remains and small finds.

Various deities had been honoured in the spacious region of Duvanjsko Polje, once Illyricum. Out of Roman deities, local population accepted Jupiter, Mars, Hercules, Liber, Apollo and Genius. Greek and oriental deities were honoured alongside Roman ones. After the Roman conquest local popula-

1 S. ČAČE, 2010, 57-61.

2 N. CAMBI, 2013, 407-418.

1 S. ČAČE, 2010, 57-61.

2 N. CAMBI, 2013, 407-418.

poistovjetiti s rimskim, tzv. *inetrpretatio Romana*, kao što su *Vidasus*, *Thana* i dr.

Dosadašnjim proučavanjem religije i božanstava navedenog područja bavili su se brojni znanstvenici te su na osnovi arheološkog materijala i kabinetskog rada došli do saznanja da su na području Duvanjskog polja štovana sljedeća autohtona božanstva: Silvan, Dijana, Nimfe i Armat. Zanimljivo je da se ime ovoga božanstva na posvetnim spomenicima ne spominje u drugim područjima Rimskoga Carstva, već samo na jednom užem geografskom području, tj. na prostoru Duvanjskog polja, točnije na mjestu današnjega groblja Karaula u Tomislavgradu. Stoga se među znanstvenicima i nakon stotinjak godina vodi polemika o tome čijem je panteonu ovo božanstvo pripadalo, koje su mu bile funkcije i značaj.

Prigodom istraživanja koje je na Karauli u Duvnu 1896. godine vodio C. Patsch, među spomenicima koji su posvećeni Liberu, Dijani i Silvanu, pronašao je dva posvećena Armatu. Nakon njegova determiniranja i mišljenja da je riječ o autohtonom božanstvu, većina znanstvenika je bez posebnih rasprava prihvatila njegovo mišljenje.³ Mali odmak učinio je V. Paškvalin smatrajući da je Armat ilirsko božanstvo, tj. božanstvo rata.⁴ Nakon iznesenog mišljenja Paškvalina, u svim se daljnjim literarnim uradcima navodi da je Armat autohtono božanstvo rata. Na osnovi dosadašnje literarne građe pokušat će se dati potpuniji osvrt na ovo božanstvo.

POVIJEST PRONALASKA TE DETERMINACIJA SPOMENIKA

Na području današnjeg Tomislavgrada za vrijeme antike cvjetao je život. To potvrđuju ostaci građevina i brojni arheološki nalazi. Na osnovi otkrića Radimskog o velikom naselju, Patsch je procijenio da je baš na tom mjestu bilo središte cijelog područja i da je to *Delminium* koji su raniji istraživači pogrešno stavljali u Gardun kod Trilja.⁵ Municipalitet je dobio od cara Hadrijana (117. – 138.)⁶ na što upućuje onomastika, osobito brojnost gentilicija *Aelius*. Rang municipija potvrđuju natpisi pronađeni u Stipanićima, Šuici, Mokronogama i Prisoju.⁷ Naselje koje je 1896., 1897. i 1898. godine istraživao

tried to identify some of their autochthonous deities with Roman gods through *inetrpretatio Romana* (*Vidasus*, *Thana* etc.).

A number of scholars has studied religions and deities from the mentioned area on the basis of archaeological finds and cabinet work and came to conclusion that the following deities were venerated in the area of Duvanjsko Polje: *Silvanus*, *Diana*, *Nymphs* and *Armat*. It is interesting that the name of this deity is not mentioned on the monuments in other parts of the Roman Empire, but only in the limited area of Duvanjsko Polje, more precisely in the area of the present-day cemetery Karaula in Tomislavgrad. That is why the discussion about functions and importance of this deity and his affiliation to a certain pantheon is still ongoing among the scholars, after almost hundred years.

C. Patsch led the excavations in Karaula in Duvno in 1896 and among the monuments dedicated to Liber, Diana and Silvanus he found two monuments dedicated to *Armat*. After his interpretation and opinion that it was an autochthonous deity most scholars accepted it, without further discussions.³ Only V. Paškvalin offered slightly different interpretation as he believed that *Armat* was an Illyrian deity, i.e. god of war.⁴ After Paškvalin's intervention, *Armat* is mentioned in all later works as the god of war. We will try to give a more complete image of this deity on the basis of previous scholarly works.

HISTORY OF DISCOVERY AND INTERPRETATION OF MONUMENTS

Life blossomed in antiquity in the area of present-day Tomislavgrad. This is confirmed by the remains of objects and many archaeological finds. On the basis of Radimsky's discoveries about a big settlement, Patsch estimated that the center of the entire region was exactly at this spot, and that it was *Delminium* which was incorrectly located in Gardun near Trilj by earlier researchers.⁵ Emperor Hadrian (117-138)⁶ made it a municipium which is indicated by onomastics, particularly very numerous gentilicium *Aelius*. Rank of municipium is confirmed by inscriptions found in Stipanići, Šuica, Mokronoge and Prisoje.⁷

3 G. WISSOWA, 1918, 31; R. MARIĆ, 1933, 27-28; M. SUIĆ, 1960, 93-96; N. FERRI, 2012, 135.

4 V. PAŠKVALIN, 1963, 136.

5 E. PAŠALIĆ, 1960, 36.

6 I. BOJANOVSKI, 1988, 220.

7 I. BOJANOVSKI, 1988, 220.

3 G. WISSOWA, 1918, 31; R. MARIĆ, 1933, 27-28; M. SUIĆ, 1960, 93-96; N. FERRI, 2012, 135.

4 V. PAŠKVALIN, 1963, 136.

5 E. PAŠALIĆ, 1960, 36.

6 I. BOJANOVSKI, 1988, 220.

7 I. BOJANOVSKI, 1988, 220.

SL. 1. / FIG. 1.

Iskopine konzerviranoga rimskog termalnog objekta, Crkvina, Duvno (foto: Ž. Pandža).
Remains of conserved Roman thermal object, Crkvina, Duvno (photo by Ž. Pandža).

C. Patsch na Crkvini i Karauli u Duvnu prostiralo se uz potok Seget na oko 15 ha površine.⁸ Otkrio je forum s pratećim prostorijama i kanalizacijom te brojnu arheološku građu. Uz desnu obalu potoka utvrđeno je postojanje i rimske građevine s hipokustom i keramičkim cijevima za grijanje za koju se pretpostavljalo da je kupalište,⁹ što je arheološkim iskopavanjem 2000. godine i potvrđeno.¹⁰

Na osnovi toga Patsch je smatrao da je to forum rimskoga municipija (*municipium Delminensium*)¹¹ koji je do sada najstarija javna zgrada otkrivena na prostorima unutrašnjosti provincije Dalmacije (Sl. 1.).¹² Nešto dalje od Crkvine, na mjesnom groblju Karaula, Patsch je 1896. godine otkrio zidine neke

The settlement which was excavated by C. Patsch on Crkvina and Karaula in Duvno in 1896, 1897 and 1898 spread along the brook Seget on 15 ha of land.⁸ He unearthed a forum with accompanying rooms and sewage system as well as abundant archaeological finds. Existence of a Roman object with a hypocaust and ceramic tubes for heating which was assumed to be public bath⁹ was confirmed in archaeological excavations in the year 2000.¹⁰

On the basis of these information, Patsch believed it was forum of a Roman municipium (*municipium Delminensium*)¹¹ which is the oldest public building found in the interior of the province of Dalmatia so far¹² (Fig. 1). In 1896 Patsch found the

8 V. RADIMSKY, 1894, 319; C. PATSCH, 1904, 311-339; A. ŠKEGRO, 2000, 86.

9 V. RADIMSKY, 1894, 305-306; C. PATSCH, 1904, 310.

10 R. DODIG, 2009, 55-56; D. PERIŠA, 2009, 227.

11 ALBiH 3, 1988, 261.

12 C. PATSCH, 1914, 189.

8 V. RADIMSKY, 1894, 319; C. PATSCH, 1904, 311-339; A. ŠKEGRO, 2000, 86.

9 V. RADIMSKY, 1894, 305-306; C. PATSCH, 1904, 310.

10 R. DODIG, 2009, 55-56; D. PERIŠA, 2009, 227.

11 ALBiH 3, 1988, 261.

12 C. PATSCH, 1914, 189.

SL. 2. / FIG. 2.

Današnje groblje na Karauli (foto: Ž. Pandža).

Present-day cemetery in Karaula (photo by Ž. Pandža).

rimske građevine i uokolo njih nekoliko posvetnih spomenika. Nekoliko mjeseci ranije fra A. Nuić je slučajno naišao na nekoliko posvetnih spomenika te je potom Patsch započeo sa sustavnim istraživanjem (Sl. 2.). Pronašavši zidine i zavjetne spomenike zaključio je da je na tom istom mjestu postojao hram podignut za božanstva koja se spominju na tim epigrafskim spomenicima, a to su Dijana, Silvan, Liber i do tada nepoznati Armat.¹³

Na osnovi analize pronađenih spomenika posvećenih Dijani i Liberu, a koji datiraju u vrijeme polovice 2. stoljeća Patsch je i dva spomenika koja su posvećena božanstvu Armatu datirao u isto vrijeme. Što se tiče navedenog božanstva, smjestio ga je u panteon autohtonih božanstava čije je ime lati-

walls of a Roman object and several votive monuments around them somewhat further from Crkvina, on the local cemetery Karaula. Few months earlier Fr. A. Nuić accidentally found several votive monuments after which Patsch started systematic excavations (Fig. 2). When he found walls and votive monuments he concluded that there was a temple built for deities mentioned on these epigraphic monuments – Diana, Silvanus, Liber and Armat who was previously unknown.¹³

On the basis of analysis of recovered monuments dedicated to Diana and Liber dated to the mid-2nd century, Patsch dated two monuments dedicated to Armat to the same period. As for the mentioned deity, it was interpreted as belonging to the pantheon

13 Ukupno je pronašao 11 posvetnih spomenika, od toga je šest posvećeno božici Dijani, jedan spomenik Dijani sa Silvanom, jedan spomenik Silvanu, jedan Liberu te dva spomenika do tada nepoznatom božanstvu, Armatu. Svi pronađeni spomenici posredstvom fra A. Nuića, preneseni su te pohranjeni u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevo, gdje se i danas nalaze.

13 He found total of 11 votive monuments, six of which were dedicated to goddess Diana, one monument to Diana with Silvanus, one to Silvanus, one to Liber, and two monuments to Armat who was previously unknown. Owing to Fr. A. Nuić all uncovered monuments were transferred and deposited in the National Museum in Sarajevo where they are still kept.

nizirano jer mu se spomenici podižu na istom mjestu na kojem su podignuta Dijani i Liberu, a pod čijim se imenima, kako je držao Patsch, također kriju domaća božanstva.¹⁴ Patsch tom prigodom, ali ni u kasnijim člancima, nije naveo u čemu se sastoji funkcija navedenog božanstva, već je naspram drugih znanstvenika, oprezno pristupao tomu.¹⁵ Paškvalin u svojem članku iz 1963. godine navodi da je riječ o ilirskom bogu ratnika¹⁶ te to mišljenje od tada prihvaćaju i ostali znanstvenici.¹⁷

OPIS, EPIGRAFSKA, ODNOSNO PALEOGRAFSKA I ONOMASTIČKA ANALIZA SPOMENIKA POSVEĆENIH ARMATU

Prigodom istraživanja 1896. godine Patsch je na Karauli otkrio zidine neke rimske građevine, ali ostalo je nejasno jesu li te građevine pripadale jednoj oveloj zgradi, ili su možda činile cjelinu od nekoliko gusto poredanih kuća.¹⁸ Po mišljenju Patscha, postoji mogućnost da su posvetni spomenici na ovo mjesto doneseni s drugog lokaliteta (možda s Crkvine, gdje je otkrivena zgrada foruma) te na ovo mjesto preneti u srednjem vijeku, kada se gradila crkva, na već starijim rimskim ruševinama.¹⁹ Prema sačuvanom natpisu, ali i kontekstu nalaza (spomenici Dijane i Libera), Patsch je žrtvenik datirao u polovicu 2. stoljeća,²⁰ dok ga Paškvalin datira u kraj 1. i u 2.

of autochthonous deities whose name was Latinized as his monuments were erected at the same place as sanctuaries of Diana and Liber whose names also hide local deities in Patsch's opinion.¹⁴ Patsch never mentioned what the function of this deity was. He approached this theme with caution.¹⁵ In the article from 1963 Paškvalin states that Armatus was Illyrian god of warriors,¹⁶ which was accepted by other scholars.¹⁷

DESCRIPTION, EPIGRAPHIC, I.E. PALEO- EPIGRAPHIC AND ONOMASTIC ANALYSIS OF MONUMENTS DEDICATED TO ARMATUS

Patsch found remains of some Roman object in the excavations in 1896 on Karaula, but it remained unclear whether these buildings belonged to one large building or they made a unit of several densely distributed houses.¹⁸ In Patsch's opinion, it is possible that votive monuments were brought to this place from another site (perhaps from Crkvina, where the forum building was found) in the Middle Ages, when the church was built, on older Roman ruins.¹⁹ Patsch dated the monument to the mid-second century on the basis of the preserved inscription and context of the find (monuments of Diana and Liber).²⁰ Paškvalin offered dating to the late 1st and 2nd century, leaving an open possibility that it may even

14 Patsch za Dijanu navodi da spomenici pronađeni na Karauli zapravo potvrđuju koliko je njezin kult bio raširen po rimskoj provinciji Dalmaciji, iako je Dijana samo rimsko ime jednoga starog, epihorijskog božanstva. Za Libera također smatra da je autohtono božanstvo, iako je Liber italsko božanstvo vina i veselja, poistovjećeno s grčkim bogom Dionizom. Patsch smatra Libera domaćim božanstvom, ali pri tomu ne navodi razlog za to mišljenje. Vjerujemo da je do toga mišljenja došao jer se Liberov prikaz našao na istom mjestu na kojem je pronašao i spomenike posvećene Dijani i Silvanu, a kako je poznato, oni su autohtona božanstva. C. PATSCH, 1897, 230-235.

15 C. PATSCH, 1897, 233: „Prema tome nijesmo na čisto, u čemu se sastoji biće njegovo“; C. PATSCH, 1914, 194: „Ime boga Armata nije rimsko, nego samo romanizirano. Kakvo mu je bilo djelovanje, nije još poznato, jer se dosad spominje samo na dva žrtvenika u Županju.“

16 V. PAŠKVALIN, 1963, 136: „Armatus je u našem slučaju, ilirski bog ratnika, što odgovara adekvatnom prijevodu nepoznatog ilirskog boga, za čije ime ne znamo. Dedikantice na žrtvenicima upravo ukazuju na takvu pomisao, jer ih, vjerojatno, podižu božanstvu rata zbog zavjeta, radi sretnog povratka muževa ili sinova iz rata.“

17 E. PAŠALIĆ, 1960, 36-37; M. SUIĆ, 1960, 93-96; V. PAŠKVALIN, 1963, 136; I. BOJANOVSKI, 1988, 223; A. STIPČEVIĆ, 1989, 156; N. FERRI, 2012, 135.

18 C. PATSCH, 1904, 340.

19 C. PATSCH, 1904, 340.

20 C. PATSCH, 1897, 235.

14 Patsch states that monuments found in Karaula testify to popularity of Diana's cult in the Roman province of Dalmatia although Diana was just a Roman name of an old, epichoric deity. He thought that Liber was also an autochthonous deity but does not offer arguments for this thesis. Probably it was based on the fact that Liber's depiction was found at the same place as monuments dedicated to Silvanus and Diana which were autochthonous deities. C. PATSCH, 1897, 230-235.

15 C. PATSCH, 1914, 194: „Therefore it is not clear what his being really is“, Patsch 1897, 233; „The name of god Armatus is not Roman, it is only Romanized. His function is unclear as he has only been mentioned on two altars in Županjac“.

16 V. PAŠKVALIN, 1963, 136: „In our case Armatus is Illyrian god of warriors which corresponds to adequate translation of unknown Illyrian god whose name is unknown. Female dedicants on the altars might be interpreted as a support to such idea, as they probably dedicated the altars to the deity of war because of a vow, to ensure happy return of husbands and sons from war.“

17 E. PAŠALIĆ, 1960, 36-37; M. SUIĆ, 1960, 93-96; V. PAŠKVALIN, 1963, 136; I. BOJANOVSKI, 1988, 223; A. STIPČEVIĆ, 1989, 156; N. FERRI, 2012, 135.

18 C. PATSCH, 1904, 340.

19 C. PATSCH, 1904, 340.

20 C. PATSCH, 1897, 235.

Sl. 3. / FIG. 3.

Votivna ara CIL III, 14320, 1, sa spomenom imena Armatus (foto: Ž. Pandža).

Votive altar CIL III, 14320, 1, mentioning name Armatus (photo by Ž. Pandža).

stoljeće, s naznakom da nije isključeno da je možda iz 3. stoljeća, kao i većina kulturnih spomenika boga Silvana i Dijane s području Bosne i Hercegovine u antičko doba.²¹

Prvi od natpisa bio je ugraviran na posvetnu aru od lapora, koja je oštećena s obje strane. Visina are je 0,39, širina 0,18, a debljina 0,17 cm.²² Čuva se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, pod inv. br. 135. (Sl. 3.)

ARMATO S
SEST.ONE
SIME.EX
VOTO.POS
L

be dated to the 3rd century as most cult monuments of Silvanus and Diana from the region of Bosnia and Herzegovina in antiquity.²¹

The first inscription was engraved in the votive altar made of marl which is damaged on both sides. It is 0,39 cm high, 0,18 cm wide and 0,17 cm thick.²² It is kept in the National Museum in Sarajevo, with inventory number 135 (Fig. 3).

ARMATO S
SEST.ONE
SIME.EX
VOTO.POS
L

21 V. PAŠKVALIN, 1963, 136.

22 C. PATSCH, 1897, 230.

21 V. PAŠKVALIN, 1963, 136.

22 C. PATSCH, 1897, 230.

U restituciji glasi:

*Armato s(acrum) Ses(tia) Onesime ex voto pos(uit) l(ibens).*²³

Natpis je sačuvan u pet redaka. U prvom retku imamo ligaturu slova M i A, a u drugom ligaturu slova N i E. Kroz svih pet redaka natpisa pojavljuju se distinkcije u obliku točkica. Slova su plitko uklesana, izvedena urednom rimskom kapitalom karakterističnom za 1. i 2. stoljeće. Smanjuju se od početka prema kraju natpisa. Posveta počinje imenom božanstva, uz dodatak *sacrum*, slijedi nomenklatura dedikantice te na kraju završna formula, *ex voto posuit libens*.

Kako smo naveli, žrtvenik je posvećen Armatu, a podignula ga je *Sestia Onesima*. I na prvom i na drugom spomeniku imamo nomenklaturu žena koja je izražena dvočlanom imenskom formulom, *Sestia Onesima* i *Mattonia Tertia*. Patsch je naveo da je sudeći po kognomenu *Onesima*, dedikantica bila „libertinka“ stranog podrijetla.²⁴ Također, E. Imamović i R. Marić smatraju da je *Onesima* „strankinja“,²⁵ dok I. Bojanovski ime *Sestia Onesima* ubraja među domaća imena.²⁶ Bojanovski na osnovi Patscheva navoda zaključuje: „Postoje i mišljenja da su imena dedikantkinja *Mattonia Tertia* i *Sestia Onesime*, vjerojatno obje libertinskog statusa, stranog porijekla.“²⁷

Kako je već citirano, Patsch je naveo samo da je riječ o libertinama, ali ne i da su obje, stranog podrijetla. Za *Sestiju Onezimu* navodi da je vjerojatno bila stranog podrijetla, ali ne i za *Matoniju Terciju*.²⁸ Na prostoru Duvanjskog polja, kao i u bližoj okolini, ni na jednom natpisu nemamo slično ime. Nomen *Sestius* poznat nam je još od doba Republike, kako na prostoru Rima, tako i na drugim područjima Italije²⁹, ali i drugim dijelovima carstva, kao što su rimska provincija Norik, gdje je nomen *Sestius* čest od 1. do 3. stoljeća te na prostorima rimske provincije Dalmacije, Hispanije i drugdje.

It reads:

*Armato s(acrum) Ses(tia) Onesime ex voto pos(uit) l(ibens).*²³

The inscription was preserved in five lines. In the first line we have a ligature M and A, and in the second line ligature N and E. Throughout all five lines of the inscription there are distinctions in form of dots. The letters are carved shallowly in neat Roman capital characteristic of the 1st and 2nd centuries. Letters grow smaller towards the end of the inscription. Dedication starts with the deity's name, with attribute *sacrum*, which is followed by nomenclature of the dedicant, and finally closing formula *ex voto posuit libens*.

As already mentioned, the altar was dedicated to *Armatus*, and it was erected by *Sestia Onesima*. On both monuments we find nomenclature of women expressed in two-part naming formula, *Sestia Onesima* and *Mattonia Tertia*. Patsch mentioned that the dedicant was a „libertine“ of foreign origin judging from cognomen *Onesima*.²⁴ E. Imamović and R. Marić believe that *Onesima* was a „foreigner“,²⁵ while I. Bojanovski includes the name *Sestia Onesima* among the local names.²⁶ On the basis of Patsch's remark, Bojanovski concludes the following: „There are opinions that the names of the dedicants *Mattonia Tertia* and *Sestia Onesima*, who were both probably libertines, are of foreign origin.“²⁷

Patsch only mentioned that they were libertines, but not that both of them were of foreign origin. He states that *Sestia Onesima* probably was of foreign origin but not *Mattonia Tertia*.²⁸ There are no similar names in the region of Duvanjsko Polje, nor in near surroundings. Nomen *Sestius* had been known from the time of Republic in Rome and in other parts of Italy,²⁹ but also in other parts of the Empire such as the Roman province of Noricum where nomen *Sestius* is frequent from the 1st to 3rd centuries, and in the regions of the Roman provinces of Dalmatia, Hispania and elsewhere.

23 CIL III, 143201; C. PATSCH, 1897, 230; E. IMAMOVIĆ, 1977, 414; I. BOJANOVSKI, 1988, 222.

24 C. PATSCH, 1897, 230-233.

25 E. IMAMOVIĆ, 1977, 177; R. MARIĆ, 1933, 28.

26 I. BOJANOVSKI, 1988, 221-222.

27 I. BOJANOVSKI, 1988, 223.

28 C. PATSCH, 1897, 230-233.

29 G. ALFÖLDY, 1969, 114: „SESTIUS Überall verbreitet, besonders in Italien. In Dalmatia auch Eingeborene“.

23 CIL III 143201; C. PATSCH, 1897, 230; E. IMAMOVIĆ, 1977, 414; I. BOJANOVSKI, 1988, 222.

24 C. PATSCH, 1897, 230-233.

25 E. IMAMOVIĆ, 1977, 177; R. MARIĆ, 1933, 28.

26 I. BOJANOVSKI, 1988, 221-222.

27 I. BOJANOVSKI, 1988, 223.

28 C. PATSCH, 1897, 230-233.

29 G. ALFÖLDY, 1969, 114: „SESTIUS Überall verbreitet, besonders in Italien. In Dalmatia auch Eingeborene“.

Kognomen *Onesime* nije poznat s prostora unutrašnjosti provincije Dalmacije, ali nalazimo ga na nešto udaljenijim područjima. Prema P. Skoku, *Onesime* je vjerojatno vulgarno-latinski *Honesime*,³⁰ a na natpisu iz Kiseljaka spominje se *C. Manlius C(ai) l(ibertus) Honesimus*. Manlii su bili Italici iz Ostije, a kod nas se spominju u Risnu i Kiseljaku. Na natpisu iz Podastinja kod Kiseljaka, već spomenuti *C. Manlius*, bio je oslobođenik Manlija iz Risna i njihov trgovački zastupnik u Lepenici.³¹ Bitno je također spomenuti epigrafski spomenik na kojem se nalazi ime *T. Vellius Onesimus*, koji je bio sevir i augustal u Emoni, sevir u Akvileji te augustal u Parentiju. Spomenik datira u 1. i 2. stoljeće.³² Sjedište mu je vjerojatno bilo u Emoni (zbog dvije funkcije koje je obavljao).³³ Na jednom spomeniku iz Istre (nije poznato točno mjesto nalaza) spominje se ime Lelije Onesime. Riječ je o ari na kojoj se s bočne strane nalazi prikaz ascije uz ostale alate i pomagala, pa prema tomu autorica zaključuje da se Lelija vjerojatno bavila poljoprivrednom djelatnošću.³⁴ Prema navedenom, kognomen *Onesimus* koji se spominje na natpisu iz Duvna, vjerojatno vuče korijene iz Italije, pa prema tomu, *Sestia Onesime* bi mogla biti doseljenica, a ne domaćeg podrijetla, kako su smatrali neki od autora.

Drugi spomenik je također ara od lapora, visina je 0,50, širina 0,25 i debljina 0,25 cm. Spomenik se čuva pod inv. br. 145, u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (Sl. 4.).

ARMAVG S
MATTONIA
TERTIA LI
BES POSVIT

U restituciji natpis glasi:

*Arm(ato) Aug(usto) s(acrum) Mattonia Tertia libe(n)s posuit*³⁵

Cognomen *Onesime* is not known in the interior of the province of Dalmatia, but it is present in more distant regions. According to P. Skok, *Onesime* is probably vulgar Latin of *Honesime*,³⁰ and *C. Manlius C(ai) l(ibertus) Honesimus* is mentioned in an inscription from Kiseljak. The Manlii were Italics from Ostia. In our region they are mentioned in Risan and Kiseljak. Mentioned *C. Manlius* from the inscription from Podastinja near Kiseljak was a freedman of Manlii from Risan and their trade representative in Lepenica.³¹ It is important to mention an epigraphic monument with the name of *T. Vellius Onesimus* who was a sevir and augustalis in Emona, sevir in Aquileia, and augustalis in Parentium. The monument is dated to the 1st and 2nd centuries.³² He probably resided in Emona (because of two functions that he performed).³³ Lelia Onesima was mentioned on a monument from Istria (we do not know exact findspot). This was an altar with depiction of ascia and other tools and implements on the lateral side which led the author to conclusion that Lelia probably performed some agricultural activities.³⁴ On the basis of all the aforementioned cognomen *Onesimus* which is mentioned on the inscription from Duvno probably has origin in Italy so that *Sestia Onesime* might be a settler, and not a local as some authors believed.

The other monument is also an altar made of marl, its height is 0,50 cm, width 0,25 cm and thickness 0,25 cm. The monument is kept under the inventory number 145, in the National Museum in Sarajevo (Fig. 4).

ARMAVG S
MATTONIA
TERTIA LI
BES POSVIT

The inscription reads:

*Arm(ato) Aug(usto) s(acrum) Mattonia Tertia libe(n)s posuit*³⁵

30 P. SKOK, 1915, 29.

31 I. BOJANOVSKI, 1988, 153.

32 M. ZANINović, 1994, 149; M. ŠAŠEL KOS, 1999, 698; M. ŠAŠEL KOS, 2003, 15-16; D. BREŠČAK, M. LOVENJAK, 2010, 309.

33 M. ŠAŠEL KOS, 1999, 698-699.

34 A. Starac također navodi, da prikaz ascije na prednjoj strani spomenika, a to su uglavnom stele, ne are, predstavlja znak pravovajlanosti i konačnosti upotrebe grobnog mjesta: A. STARAC, 1995, 76.

35 CIL III, 143202; C. PATSCH, 1897, 230-231; I. BOJANOVSKI, 1988, 222; E. IMAMOVIĆ, 1977, 414.

30 P. SKOK, 1915, 29.

31 I. BOJANOVSKI, 1988, 153.

32 M. ZANINović, 1994, 149; M. ŠAŠEL KOS, 1999, 698; M. ŠAŠEL KOS, 2003, 15-16; D. BREŠČAK, M. LOVENJAK, 2010, 309.

33 M. ŠAŠEL KOS, 1999, 698-699.

34 A. Starac also states that depiction of ascia on the front side of the monument, mostly stelae not altars, represents sign of validity and finality of use of a burial place. A. STARAC, 1995, 76.

35 CIL III, 143202; C. PATSCH, 1897, 230-231; I. BOJANOVSKI, 1988, 222; E. IMAMOVIĆ, 1977, 414.

SL. 4. / FIG. 4.

Votivna ara CIL III, 14320, 2, sa spomenom imena *Armatus* (preuzeto iz: C. PATSCH, 1897).

Votive altar CIL III, 14320, 2, mentioning name *Armatus* (after C. PATSCH, 1897).

Sačuvani natpis nalazi se u četiri retka. Za razliku od prvoga spomenika, ovaj je dosta nečitak i grubo izrađen iako je rađen od lapora. Ima ravan korniž te podnožje na objema bočnim i na prednjoj strani žrtvenika. S prednje strane korniž je odbijen. Za razliku od prvog spomenika, ovaj nije uglaćan. Polje s natpisom je na nekoliko mjesta oštećeno. Dispozicija usječenih slova pokazuje nevještog majstora. U drugom retku, manje slovo *T* je vjerojatno naknadno uklesano. U trećem retku iza kognomena *Tertia* nalazi se distinkcija u obliku točkice, također i iza slova *LI*. Između ostalih riječi na spomeniku nema distinkcija. Također, na spomeniku nema ligatura. Slova u prva tri retka su jednake veličine, dok su u četvrtom retku umanjena, uklesana plitko, rimskom kapitalom, koja je nasuprot natpisu na prvome spomeniku dosta neujednačena i kojoj nije pridavana neka veća umjetnička pozornost. Posveta počinje imenom božanstva uz epitet *Augu-*

The inscription was preserved in four lines. As opposed to the first monument, this one is quite illegible and coarse, though made of marl. It has a flat cornice and base on both lateral sides and front side of the altar. The cornice was chipped off on the front side. As opposed to the first monument, this one is not polished. The inscription field was damaged at several places. Disposition of carved letters reflects an unskilled hand. In the second row, smaller letter *T* was probably carved subsequently. In the third line after the cognomen *Tertia* there is a distinction in form of a dot, also after the letters *LI*. There are no distinctions between the remaining words on the monument. There are no ligatures either. The letters in the first three lines have equal size, and in the fourth line they are smaller, incised shallowly, in the Roman capital which is quite uneven if compared with the first monument and which was evidently not carved with artistic intentions. The dedication

sto te dodatkom *sacrum*. Slijedi nomenklatura dedikantice te na kraju završna formula, *libes posuit*. Umjesto *libens*, napisano je *libes*, što nije pogreška klesara, već je to vulgaran oblik participijalnoga pridjeva, koji se javlja i na drugim nalazištima (Salona, Zadar, Halapići kod Glamoča).³⁶ Kako smo naveli, žrtvenik je posvećen Armatu, a podignula ga je *Mattonia Tertia*. Kao i na prvom spomeniku, nomenklatura je izražena dvočlanom imenskom formulom. Po mišljenju Patscha, Tertia je bila libertina. Do toga zaključka dolazi samo na osnovi imena, jer nema drugih argumenata za tu tvrdnju. Također, Patsch ne navodi je li bila stranog ili domaćeg podrijetla.³⁷

Kako smo već naprijed naveli, pri obradi prvoga natpisa, Patscha su donekle pogrešno citirali: „Postoje i mišljenja da su imena dedikantkinja *Mattonia Tertia* i *Sestia Onesime*, vjerojatno obje libertinskog statusa, stranog porijekla“.³⁸ Patsch je naveo da su u pitanju libertine, jedna stranog podrijetla (*Sestia Onesime*), dok se za *Mattoniu Tertiu* ne izjašnjava.³⁹ Neki od znanstvenika smatraju da je *Mattonia Tertia* domaćeg podrijetla.⁴⁰ Kognomen *Tertia*, osim na spomenutom, ne nalazimo ni na jednom spomeniku koji potječe s područja unutrašnjosti provincije Dalmacije, točnije s područja današnje Bosne i Hercegovine. No to je u cijelom Carstvu uobičajen način davanja imena ženskoj djeći u građanskim obiteljima. Jednostavno, Tertia je bila treća kći u obitelji.

Na epigrafskom spomeniku pronađenom na području Nezakcija, nalazi se ime koje u prvi mah izgleda kao tročlana imenska formula rimskog tipa, *C. Tecusenius Tertius*. Gentilicij *Tecesenius* H. Krahe pripisuje ilirskom onomastičkom repertoaru, dok ga W. Schulze smatra jednim od najstarijih gentilnih imena rimskoga onomastičkog sustava, umbrijskog podrijetla.⁴¹ Kognomen *Tertius* čest je u Italiji i sjevernim provincijama, što pokazuje da je riječ o osobi čija se obitelj vjerojatno rano doselila u Histriju i stopila se s domaćim stanovništvom.⁴² Također, osim Histrije, kognomen *Tertius* nalazimo i na nekim od nalazišta Liburnije, tj. na području Aserije, gdje se spominje ime *L. Publicius Tertius*.⁴³ Budu-

starts with the name of the deity with the epithet *Augusto*, and apposition *sacrum*. Nomenclature of the dedicant follows and finally there is closing formula, *libes posuit*. It was written *libes* instead of *libens* which was not carver's mistake but vulgar form of participial adjective which appears at other sites as well (Salona, Zadar, Halapići near Glamoč).³⁶ As already mentioned, the altar was dedicated to Armatus and was erected by *Mattonia Tertia*. As on the first monument, nomenclature was expressed in a two-part naming formula. In Patsch's opinion Tertia was a libertine. He based this conclusion only on her name as there are no other arguments for this statement. Patsch does not mention if her origin was local or foreign.³⁷

As already mentioned in the analysis of the first inscription Patsch was cited somewhat incorrectly: „There are opinions that the names of the dedicants *Mattonia Tertia* and *Sestia Onesime*, were both libertines, of foreign origin.“³⁸ Patsch mentioned that they were libertines, one of foreign origin (*Sestia Onesime*) while he did not express his opinion on *Mattonia Tertia*.³⁹ Some scholars believe that *Mattonia Tertia* was of local origin.⁴⁰ Cognomen *Tertia* is not found on any other monument from the interior of the province of Dalmatia, more precisely from the region of present-day Bosnia and Herzegovina. However this was a common way of naming daughters in families with citizenship in the entire Empire, simply Tertia was the third daughter in the family.

Name *C. Tecusenius Tertius* was recorded on an epigraphic monument which was found in the Nesactium region. At first it seems as three-part naming formula of the Roman type. Gentilicium *Tecesenius* is ascribed to Illyrian onomastic repertory by H. Krahe, while Schulz believes it was one of the oldest gentile names of the Roman onomastic system, of Umbrian origin.⁴¹ Cognomen *Tertius* is frequent in Italy and northern provinces, indicating it was a person whose family probably settled in Histria early and merged with local population.⁴² Except in Histria we also can find cognomen *Tertius* at some of the Liburnian sites, more precisely in the Asseria region where *L. Publicius Tertius* was mentioned.⁴³ Since the monument

36 C. PATSCH, 1897, 231.

37 C. PATSCH, 1897, 231-233.

38 I. BOJANOVSKI, 1988, 223.

39 C. PATSCH, 1897, 230-233.

40 E. IMAMOVIĆ, 1977, 177; I. BOJANOVSKI, 1988, 222.

41 W. SCHULZE, 1933, 361; M. ŠEGVIĆ, 1987, 147.

42 W. SCHULZE, 1933, 242; M. ŠEGVIĆ, 1987, 147.

43 A. KURILIĆ, 2006, 35.

36 C. PATSCH, 1897, 231.

37 C. PATSCH, 1897, 231-233.

38 I. BOJANOVSKI, 1988, 223.

39 C. PATSCH, 1897, 230-233.

40 E. IMAMOVIĆ, 1977, 177; I. BOJANOVSKI, 1988, 222.

41 W. SCHULZE, 1933, 361; M. ŠEGVIĆ, 1987, 147.

42 W. SCHULZE, 1933, 242; M. ŠEGVIĆ, 1987, 147.

43 A. KURILIĆ, 2006, 35.

ći da spomenik posvećen Armatu, osim imena božanstva te imena dedikantice ne daje nikakve druge podatke, teško je odrediti njezin status i podrijetlo. Alföldy navodi⁴⁴ da se nomen *Mattonia* susreće u Galiji, a po njemu odatle potječe i ime *Mattonia Tertia*, kakvo nalazimo i u Delminiju.⁴⁵

Ako je točan podatak Alföldija da ime *Mattonia Tertia* potječe iz Galije, onda bi zanimljivo bilo usporediti spomenik pronađen u Letki kod Duvna, a koji je posvećen rimskom bogu rata, Marsu.⁴⁶ Navedeni spomenik podiže veteran VIII. legije, čije jedno odjeljenje boravi u provinciji Dalmaciji, u logoru Burnum od oko 86. godine, dok glavnina legije tada, u trajanskom razdoblju, boravi u logoru *Argentorate* (Galija).⁴⁷ Osim Burnuma te spomenu te Letke kod Duvna, ime VIII. legije nalazimo i na spomenicima u Gračinama kod Ljubuškog, Aseriji i Smrdeljima.⁴⁸

Zbog ratničkog karaktera Marsa razumljivo je zašto mu vojnik podiže spomenik, a možemo spekulirati da *Mattonia Tertia* pa i *Sestia Onesime* podižu spomenik Armatu, božanstvu čije latinsko ime upućuje da je također ratničkog karaktera, bez obzira na odgovor je li bog domaćeg ili stranog podrijetla, jer možda imaju nekakvu vezu s vojnicima VIII. legije na tom prostoru. Ako su ova razmišljanja točna, onda bi imali ustanovljeno i vrijeme podizanja posvetnih ara. S obzirom na izneseno, postoji mogućnost da je *Mattonia Tertia* prije mogla biti iz doseljeničke građanske obitelji, odnosno da nije autohtonog podrijetla, kao niti dedikantica *Sestia Onesime*.

TKO JE ARMAT?

Cilj ovoga članka je da se na jednom mjestu donesu različita tumačenja tko bi bio Armat, božanstvo kojemu su podignuta dva posvetna spomenika na području Tomislavgrada. Osim toga, želimo navesti tko se od autora zalagao da je Armat domaći bog rata, a tko je od njih imao možda i nešto modificirano tu-

was dedicated to Armatus, and there are no other data except for the name of the dedicant and name of the deity, it is difficult to determine her status and origin. Alföldy mentions⁴⁴ that the nomen *Mattonia* appears in Gaul, which is also the origin of the name *Mattonia Tertia*, as found in Delminium.⁴⁵

If Alföldi's information that the name *Mattonia Tertia* is from Gaul is correct, it would be interesting to compare a monument found in Letka near Duvno dedicated to the Roman god of war Mars.⁴⁶ Mentioned monument was erected by a veteran of legio VIII whose detachment was in the province of Dalmatia, in the camp Burnum from about 86, while majority of the legion in the period of Trajan was in the camp *Argentorate* (Gaul).⁴⁷ Name of legio VIII can also be found on the monuments from Gračine near Ljubuški, Asseria and Smrdelji.⁴⁸

It is understandable why a soldier erects a monument to a deity of warfare, and we can speculate that *Mattonia Tertia* and *Sestia Onesime* erected a monument to Armatus, deity whose Latin name indicates that he had warriors' character, regardless whether this god was of local or foreign origin, because they had some relations with the soldiers of legio VIII in this region. If these considerations are correct, we would also get a chronological framework in which votive altars were set up. It is possible that *Mattonia Tertia* could have been from the immigrant family with citizenship, i.e. that her origin was not autochthonous as well as the dedicant *Sestia Onesime*.

WHO IS ARMATUS?

The aim of this article is to present different interpretations about Armatus, deity to whom two votive monuments were dedicated in the region of Tomislavgrad. We will also mention which authors supported the thesis that Armatus was a local god of war and who proposed somewhat modified interpretation of

44 G. ALFÖLDY, 1969, 42.

45 G. ALFÖLDY, 1969, 42: „MATTONIA Keltisch, s. A. Holder, Alt-celtischer Sprachschatz II, S. 478. Belegt noch in Gallien (CIL. XIII 2018, 2093), woher auch Mattonia Tertia stammte. SPZ: *Delminium*: CIL. 14320,3 Tertia“.

46 *Marti d(eo) Tos(sius) s(acrum) Sur(a) mil(es) leg(ionis) VIII Aug(ustae) v(otum) l(ibens) p(osuit)*. I. BOJANOVSKI, 1970, 16; E. IMAMOVIĆ, 1977, 386.

47 Ž. MILETIĆ, 2010, 127. *Argentorate* je naziv za keltsko naselje u Galiji, na čijem je mjestu rimski vojskovođa Neron Klaudije Druz osnovao vojni logor nazvan ga *Argentoratum* ili *Argentorate*.

48 V. GLAVAŠ, 2012, 93-94.

44 G. ALFÖLDY, 1969, 42.

45 G. ALFÖLDY, 1969, 42: „MATTONIA Keltisch, s. A. Holder, Alt-celtischer Sprachschatz II, S. 478. Belegt noch in Gallien (CIL. XIII 2018, 2093), woher auch Mattonia Tertia stammte. SPZ: *Delminium*: CIL. 14320,3 Tertia“.

46 *Marti d(eo) Tos(sius) s(acrum) Sur(a) mil(es) leg(ionis) VIII Aug(ustae) v(otum) l(ibens) p(osuit)*. I. BOJANOVSKI, 1970, 16; E. IMAMOVIĆ, 1977, 386..

47 Ž. MILETIĆ, 2010, 127. *Argentorate* is a Roman settlement in Gaul. Roman military commander Nero Claudius Drusus established a military outpost there and named it *Argentoratum*.

48 V. GLAVAŠ, 2012, 93-94.

mačenje o tome. Analizirajući literaturu za pisanje ovoga članka, uočili smo niz problema u vezi s interpretiranjem boga Armata. Nedovoljan broj nalaza koji bi nam dali točne podatke o njegovoj funkciji, problematičan kontekst pronađenih spomenika, netočno citiranje određenih autora, tj. njihovo netočno interpretiranje. U nastavku će se navesti kronologija determiniranja te mišljenja određenih autora tko je bio Armat, zatim neke spoznaje do kojih se došlo prilikom pisanja i proučavanja ovoga božanstva.

Na pitanje tko je Armat neki su se znanstvenici nakratko osvrnuli u svojim radovima, ali nisu dublje zašli u njegovu bit i srž. Kako je Patsch u jednom svojem članku naveo, još uvijek nam nije jasna njegova funkcija i biće. Nakon pronalaska dva posvetna spomenika na Karauli u Duvnu, na kojem se zavjet daje nekom do tada nepoznatom božanstvu Armatu, kako smo naprijed spomenuli, Patsch je naveo mišljenje da je riječ o autohtonom božanstvu, ali tom prigodom vrlo je oprezno pristupio tomu da odredi njegovu funkciju. Razlog tomu je kratak tekst na spomeniku koji je davao vrlo malo podataka da bi mogao nešto točnije reći, a s druge strane, Patscheva opreznost u donošenju ishitrenih zaključaka i pretpostavki. Osim Patscha samo nekolicina znanstvenika oprezno pristupa u određivanju njegove funkcije.⁴⁹

Nakon Patscha, na Armata se kratko osvrnuo G. Wissowa te je pokušao odrediti funkciju toga božanstva. Naveo je posve pogrešnu interpretaciju Patscha. Naime, on je napisao da je „delmatsko božanstvo Armat svoje ime održalo prema narodnim predajama i opisu, koji su prikazivani na posvećenim reljefima“, a kao izvor naveo je Patscha.⁵⁰

Kao što je poznato, spomenici posvećeni Armatu pronađeni su samo na području Duvanjskog polja, točnije na Karauli u Duvnu, a riječ je o epigrafskim spomenicima. Nigdje drugdje spomenici koji spominju Armata nisu pronađeni, a pogotovo ne s reljefnom predstavom preko koje bi bar donekle mogli shvatiti njegovu funkciju i bit. Patsch ni u jednom svojem članku nije napisao da je riječ o reljefnim predstavama Armata, pa stoga čudi navod Wissowe, koji je očito pogrešno citirao ili razumio Patscha. Nakon Wissowe i njegova navoda, još nekolicina autora u svojim člancima kao izvor uzima spomenutog.⁵¹

this thesis. While analyzing relevant works for writing this article, we came to a series of problems in interpretation of god Armatus such as insufficient number of finds which may provide exact information about his function, problematic context of uncovered monuments and incorrect citing of certain authors i.e. their incorrect interpretations. In this segment we will present chronology of interpretations and opinions of certain authors about who Armatus was. We will also present some new insights we made during the study of this deity and process of writing.

Some scholars have only superficially considered the question of Armatus' function. We still do not understand his function and essence as Patsch has mentioned in one of his articles. After finding two votive monuments in Karaula in Duvno, with mention of unknown deity of Armatus, Patsch stated that this may have been an autochthonous deity, but he was very reserved regarding the question of his function due to short text on the monument which offered poor information for making any conclusions. Patsch was precautious in making hasty conclusions and hypotheses. Only few other scholars considered question of Armatus' function with caution.⁴⁹

G. Wissowa tried to determine Armatus' function after Patsch. He cited incorrect interpretation of Patsch. Namely he wrote that „the Delmatian deity of Armatus retained his name in accordance with folk traditions and description which was depicted on votive reliefs“, mentioning Patsch as a source of information.⁵⁰

Epigraphic monuments dedicated to Armatus have been found only in the region of Duvanjsko Polje, more precisely in Karaula in Duvno. Such monuments were not found anywhere else. Unfortunately there are no monuments with relief representation of the god which may help us understand Armatus' function and essence. Patsch did not mention that there were relief representations of Armatus so that assertion of Wissowa seems surprising as he evidently misunderstood Patsch or made an incorrect citation. Several more authors later quoted Wissowa.⁵¹

49 E. PAŠALIĆ, 1960, 289.

50 G. WISSOWA, 1918, 31: „Übersetzung eines barbarischen Namens vorliegen, wie dies bei dem numidiachen Testimonius', dem pannonischen Sedatus* und dem aquitanischen Fugua3 wohl jedenfalls anzunehmen ist, während der a(luitanische Sexarbor' und der dalmatinische Amatus ihre Namen wohl vou der landesüblichen Darstellung auf »Veihreliefs erhalten haben.“

51 R. MARIĆ, 1933, 127; E. IMAMOVIĆ, 1977, 178.

49 E. PAŠALIĆ, 1960, 289.

50 G. WISSOWA, 1918, 31: „Übersetzung eines barbarischen Namens vorliegen, wie dies bei dem numidiachen Testimonius', dem pannonischen Sedatus* und dem aquitanischen Fugua3 wohl jedenfalls anzunehmen ist, während der a(luitanische Sexarbor' und der dalmatinische Amatus ihre Namen wohl vou der landesüblichen Darstellung auf »Veihreliefs erhalten haben.“

51 R. MARIĆ, 1933, 127; E. IMAMOVIĆ, 1977, 178.

R. Marić Armata ubraja među domaća božanstva, uz obrazloženje da je na područjima u kojima su živjeli Iliri nađeno više spomenika posvećenih božanstvima koja se više nigdje ne spominju, pa se stoga smatraju ilirskim. On nadalje kaže: „da su domaća, vidi se po tome što su njihovi dedikanti ponekad domoroci, ali nije sigurno da su ilirska jer, kao što smo rekli mjesto nalaska ne odlučuje, da li je neko božanstvo ilirsko, tračko ili keltsko“.⁵² Na kraju donosi zaključak da nije izvjesno je li Armat latinizirani oblik domaćeg imena ili je ono čisto latinsko, u kojem bi slučaju bilo izvedeno od *armare* te bi značilo naoružan.⁵³ Marić navodi mišljenje G. Wissowe, koji smatra da je Armat možda tako nazvan zato što je na reljefima predstavljen naoružan.⁵⁴ On također navodi da je *Sestia Onesime* strankinja, a *Mattonia Tertia* domorotkinja.⁵⁵

Poslije Marića na Armata se kratko osvrnuo i Paškvalin. On je prvi od autora koji Armatu daje funkciju. Naime, smatra da je „Armat ilirski bog ratnika, što odgovara adekvatnom prijevodu nepoznatog ilirskog boga, za čije ime ne znamo“⁵⁶, tj. Armatus bi vjerojatno bio prijevod na latinski jezik imena nekoga domaćeg božanstva, zaštitnika rata.⁵⁷ Dedicantice na žrtvenicima upravo upućuju na takvu pomisao, jer ih, vjerojatno, podižu božanstvu rata zbog zavjeta, radi sretnog povratka muževa ili sinova iz rata.⁵⁸ Nakon te Paškvalinove teze u svim daljnjim znanstvenim časopisima i knjigama nalazimo tu njegovu tezu, tj. da je Armat autohtono božanstvo, ali sada s jasnom funkcijom, da je bog rata.⁵⁹

Da je u pitanju poistovjećivanje s rimskim božanstvom, navodi A. Stipčević, kada spominje da su u Bosni i Hercegovini pronađeni natpisi s nekoliko domaćih božanstava, ali da se nekima ne zna čak ni ime, tj. sačuvali su se jedino u rimskoj interpretaciji (*interpretatio romana*). Po njegovu mišljenju, takav je bio Armat, božanstvo koje ne postoji u rimskom panteonu, ali koje na žrtvenicima nosi jedino to latinsko ime po kojem se može zaključiti da je bio lokalni bog rata.⁶⁰ Bojanovski prenosi mišljenje

R. Marić believes that Armatus was a local deity with explanation that there were other monuments dedicated to certain deities which are not mentioned anywhere else and were therefore considered to be Illyrian. He states: “It is evident that they are local because their dedicants are sometimes natives, but it is not certain that they are Illyrian since the findspot as already mentioned does not determine whether some deity was Illyrian, Thracian or Celtic.”⁵² Finally he concludes that it is not certain whether Armatus is a Latinized form of local name or it is purely Latin, derived from *armare*, in that case meaning armed.⁵³ Marić mentions opinion of G. Wissowa who believed that Armatus’ name can be related to his armed depiction on reliefs.⁵⁴ He also says that *Sestia Onesime* was a foreigner, and *Mattonia Tertia* a native.⁵⁵

After Marić, Paškvalin also considered question of Armatus. He is the first author to give Armatus function. Namely he believes that „Armatus was Illyrian god of warriors which corresponds to adequate translation of an unknown Illyrian god, whose name we do not know“⁵⁶, i.e. Armatus would probably be translation to Latin of some local deity’s name, patron of war.⁵⁷ Female dedicants on the altars might be interpreted as a support to such idea, as they probably dedicated the altars to the deity of war because of a vow, to ensure happy return of husbands and sons from war.⁵⁸ After this Paškvalin’s thesis we find the opinion that Armatus was an autochthonous deity in all scholarly journals and books, but now with clear function – that of war.⁵⁹

A. Stipčević mentions syncretization with Roman deity explaining that inscriptions with several local deities were found in Bosnia and Herzegovina but not even names are known of some i.e. they were preserved only in Roman interpretation (*interpretatio romana*). In his opinion Armatus was one of such gods, deity which does not exist in the Roman pantheon, but who has only this Latin name which allows us to conclude that he was a local god of war.⁶⁰

52 R. MARIĆ, 1933, 27-28.

53 R. MARIĆ, 1933, 28.

54 R. MARIĆ, 1933, 127.

55 R. MARIĆ, 1933, 28.

56 V. PAŠKVALIN, 1963, 136.

57 Ibid.

58 Ibid.

59 ALBIH 1, 1988, 59; I. BOJANOVSKI, 1988, 223; M. ZANINOVIC, 1966/1967, 40; J. MEDINI, 1984, 19; N. FERRI, 2012, 135.

60 A. STIPČEVIĆ, 1989, 156.

52 R. MARIĆ, 1933, 27-28.

53 R. MARIĆ, 1933, 28.

54 R. MARIĆ, 1933, 127.

55 R. MARIĆ, 1933, 28.

56 V. PAŠKVALIN, 1963, 136.

57 Ibid.

58 Ibid.

59 ALBIH 1, 1988, 59; I. BOJANOVSKI, 1988, 223; M. ZANINOVIC, 1966/1967, 40; J. MEDINI, 1984, 19; N. FERRI, 2012, 135.

60 A. STIPČEVIĆ, 1989, 156.

Paškvalina,⁶¹ ali također, kada piše o grčko-rimskim bogovima, tu ubraja Armata kao jednu specifikaciju Marsa, dok na drugomu mjestu, Armata smatra kao neodređeno božanstvo.⁶²

Jedini od znanstvenika koji donosi sasvim drugačiju tezu od navedenih je Imamović. On smatra da je Armat zapravo epitet rimskog boga rata Marsa, tj. da je Armat sam bog Mars.⁶³ On negira Patschovu tezu da Armat spada među domaća božanstva. Ta teza zasnovana je na činjenici da su spomenici Armatu pronađeni na istom mjestu gdje i spomenici drugih ilirskih božanstava. Tu Patsch ubraja Dijanu i Libera. Imamović smatra da se žrtvenici rimskih božanstava često nalaze na mjestima, tj. svetištima gdje su podignuta i autohtonim božanstvima. To je pogotovo primjenjivo u manjim mjestima.⁶⁴ On, za razliku od Patscha, Libera ubraja u rimski panteon.⁶⁵

Nadalje, smatra da se iz imena dedikantica razabire kako je jedna od njih bila strankinja. Prema njemu, bila bi čudna pojava da neki stranac podiže spomenik nekom epihorskom nepoznatom božanstvu.⁶⁶ Također, navodi i to kako je u blizini Karaula gdje su pronađeni spomenici Armatu pronađen i jedan spomenik podignut Marsu. S obzirom na interpretaciju Armatova imena, smatra kako je Armat zapravo bog Mars, a na posvetnim spomenicima podignutim u njegovu čast pojavljuje se pod svojim malo rjeđim epitetom.⁶⁷ Epiteti boga Marsa brojni su te se najčešće pojavljuju na području Galije.⁶⁸ Većina ih je izvedena ili po karakteru njegovih funkcija ili po mjestu svetišta.⁶⁹ Prema tomu, Imamović u božanstvu Armatu gleda rimskog Marsa čije je ime zamijenjeno njegovim karakternim epitetom.⁷⁰

Na različite teze o ovom božanstvu utjecalo je niz problema. Kako smo naveli, prvi od njih je mali broj spomenika koji spominju navedeno božanstvo. Zatim sam kontekst pronađenih epigrafskih spomenika čiji natpisi ne daju mnogo podataka, kako o mjestu podizanja spomenika, tako o samom božanstvu te na kraju niti o dedikanticama, tko su te oda-

Bojanovski accepts Paškvalin's opinion⁶¹ but when he discusses Greek and Roman gods he mentions Armatus as a specification of Mars and on another occasion he considers that Armatus was an indeterminate deity.⁶²

The only scholar who offers totally different thesis from the aforementioned is Imamović. He thinks that Armatus is actually an epithet of the Roman god of war Mars i.e. that Armatus is god Mars.⁶³ He negates Patsch's thesis that Armatus belongs to local deities. This thesis is based on the fact that monuments to Armatus were found in the same place as the monuments of other Illyrian deities, as Diana and Liber according to Patsch. Imamović believes that altars of the Roman deities are often found in places i.e. sanctuaries where autochthonous deities were honoured. This is particularly characteristic of smaller places.⁶⁴ As opposed to Patsch, he considers Liber part of the Roman pantheon.⁶⁵

Furthermore he thinks that name of one dedicant shows that she was a foreigner. In his opinion it would be strange if a foreigner erected a monument to some unknown epichoric deity.⁶⁶ He also mentions that a monument to Mars was found in the vicinity of Karaula where monuments to Armatus' were also found. Considering interpretation of Armatus' name he believes that Armatus is actually god Mars, and on votive monuments erected in his honour he appears with this rare epithet.⁶⁷ Epithets of god Mars are numerous and they appear most frequently in the region of Gaul.⁶⁸ Most of them were derived from the character of his functions or after the place of his sanctuary.⁶⁹ Imamović interprets deity Armatus as Roman god Mars whose name was replaced with an epithet related to his character.⁷⁰

Series of problems affected various theses about this deity. The first problem is small number of monuments with mention of Armatus. Then there is problem of context of epigraphic monuments whose inscriptions do not offer abundance of information regarding place of erecting a monument, deity him-

61 I. BOJANOVSKI, 1988, 223.

62 I. BOJANOVSKI, 1988, 223-371.

63 E. IMAMOVIĆ, 1977, 179.

64 E. IMAMOVIĆ, 1977, 178.

65 Ibid.

66 Ibid.

67 E. IMAMOVIĆ, 1977, 179.

68 *Mars Camulus, Mars Marmogius, Mars Invictus, Mars Equester*: E. IMAMOVIĆ, 1977, 179.

69 E. IMAMOVIĆ, 1977, 179.

70 Ibid.

61 I. BOJANOVSKI, 1988, 223.

62 I. BOJANOVSKI, 1988, 223-371.

63 E. IMAMOVIĆ, 1977, 179.

64 E. IMAMOVIĆ, 1977, 178.

65 Ibid.

66 Ibid.

67 E. IMAMOVIĆ, 1977, 179.

68 *Mars Camulus, Mars Marmogius, Mars Invictus, Mars Equester*: E. IMAMOVIĆ, 1977, 179.

69 E. IMAMOVIĆ, 1977, 179.

70 Ibid.

kle dolaze na ovo područje. Stoga ne čudi Patschova opreznost pri iznošenju teze o funkciji Armata, ali ni mišljenja ostalih znanstvenika donesena na osnovi vrlo malo podataka s kojima su raspolagali.

ZAKLJUČAK

Proces romanizacije provincije Dalmacije doveo je do velikih promjena i u religiji Delmata. Doseljavanjem vojnika, veterana i drugog italskog i orijentalnog stanovništva mijenja se cjelokupna slika, kako u materijalnoj tako i u duhovnoj sferi. Romanizirano stanovništvo Duvanjskog polja prije dolaska Rimljana imalo je izgrađenu fizionomiju svoje religije, s kultom raznih domaćih božanstava. Romanizacijom ovoga područja Rimljani prema Delmatima, kao i prema drugim pokorenim narodima, pokazuju toleranciju u religiji i kultovima. Religijske predstave autohtonog stanovništva na ovom području na taj način produljuju svoj život i pod rimskom vlašću, dijelom neizmijenjeno, a dijelom u novom obliku i ruhu. Dolaskom prvih rimskih doseljenika u ove krajeve: kolonista, legionara i funkcionara, dolazi i do pojave poznate kao *interpretatio Romana*, što znači prevođenje autohtonih božanstava u rimski panteon, tj. pridijevanje njihovih domaćih naziva na latinske.

Delmati su tako s vremenom prihvatili nove kultove i religiju te su neka italska i delmatska božanstva izjednačena. Je li do toga procesa došlo i u slučaju božanstva Armata o kojem smo govorili, teško je reći. Sigurno je samo jedno, da je autohtono stanovništvo Duvanjskog polja imalo božanstva koja pokrivaju elementarne oblike šumske privrede (Silvan i Dijana), a nismo sigurni je li postojao i kult koji je pokrivao područje rata. Je li latinski oblik imena toga božanstva bilo Armat, ni do danas nemamo sigurne potvrde za to. Prilikom objave članka u kojem spominje do tada nepoznato božanstvo Armata, Patsch nije odredio njegovu bit i funkciju, jer nije imao sigurne potvrde i argumente za to. To će učiniti Paškvalin, koji na osnovi imena, Armata naziva bogom rata. Poslije njega većina znanstvenika bez naknadnih provjera podržava tu tezu. Je li ispravna njihova teza ili ne, također, kao i Patsch pri određivanju funkcije navedenoga božanstva, oprežno pristupamo tomu. Nasuprot tezi da je Armat autohtono božanstvo rata, stao je Imamović koji smatra kako je Armat zapravo epitet boga Marsa, tj. da je Armat sam bog Mars.

self and finally dedicants, who they are, and where they came from to this region. Therefore Patsch's caution concerning Armatus' function is not surprising as well as opinions of other scholars made on the basis of few information they had.

CONCLUSION

Process of Romanization of the Roman province of Dalmatia led to big changes in the religion of the Delmatae. After soldiers, veterans and other Italic and oriental population settled in the province, image of spiritual and material culture changed. Romanized population of Duvanjsko Polje had formed physiognomy of their religion with the cult of various local deities prior to arrival of the Romans. The Romans exhibited tolerance in religion and cults of the Delmatae as was the case with other conquered populations. Religious notions of the autochthonous population in this region continued their life in that way under Roman power, partially without changes and partially in new form and appearance. Phenomenon known as *interpretatio Romana* appeared together with the first Roman settlers in this region (colonists, legionaries and officials) meaning that autochthonous deities were transferred to the Roman pantheon, i.e. their local names were translated to Latin.

In that way the Delmatae in time accepted new cults and religion, and some Italic and Delmatian deities were syncretized. It is difficult to say if the same thing happened in the case of deity Armatus. It is certain that autochthonous population of Duvanjsko Polje had deities which were patrons of elementary forms of forest economy (Silvanus and Diana), but we are not sure if there was a cult related to warfare. We do not have any confirmations about Armatus being a Latin form of the name of that deity. Patsch did not determine his function and essence in publication of an article in which he mentioned previously unknown deity Armatus as he had no arguments and confirmations. Paškvalin called Armatus the god of war on the basis of his name. After him, most scholars supported this thesis without further validations. We are precautious about the correctness of their thesis just like Patsch was in defining function of Armatus. Imamović proposed that Armatus was an epithet of god Mars i.e. that Armatus was god Mars as opposed to the thesis that Armatus was autochthonous deity of war.

Cilj nam nije zastupati nijednu od navadenih teza, ali na ovom mjestu želimo reći sljedeće. Natpisi koji spominju Armata, šturi su podacima. Osim imena božanstva te imena dedikantica nemamo nikakvih drugih podataka. Na osnovi toga teško je bilo pobliže odrediti funkciju božanstva. Smatramo da je možda mali propust u tomu što se nitko, osim o imenu *Armatus*, nije pobliže pozabavio imenima dedikantica koje podižu zavjetni spomenik ovom božanstvu. Ako nemamo ništa drugo, onomastika nam katkad pruža bolji uvid o onomu o čemu istražujemo. Pri obradi spomenika naišli smo na podatak da je gentilicij *Mattonia* keltskog podrijetla, tj. da potječe iz Galije.⁷¹ Izgleda da je Matonija Tercija imala rimsko građansko pravo, jer je Galija jako rano romanizirana te su neki autohtoni gentiliciji preživjeli romanizaciju.

U prilog tezi da je Armat rimski bog ide činjenica o nalazu natpisa na lokalitetu Letka, koji je podignut rimskom bogu rata Marsu, a navedeni lokalitet udaljen je samo nekoliko kilometara od Tomislavgrada gdje su pronađeni spomenici posvećeni Armatu. Dedikant posvetnog spomenika veteran je VIII. legije (koja u trajanskom razdoblju boravi u logoru *Argentorate* u Galiji), a sredinom 2. stoljeća veterani navedene legije naseljavaju unutrašnjost provincije Dalmacije. Možda s navedenim naseljenicima treba povezati Matoniju, čiji gentilicij po Alföldiju potječe iz Galije, a pored toga, spomenik također podiže vojničkom božanstvu. Koncentracija ratničkih posvetnih spomenika upućuje na to da je u Tomislavgradu ili neposrednoj blizini bilo svetište boga Marsa.

Bez obzira na to što su dedikanti posveta Marsu i Armatu osobe s građanskim statusom, teško je reći je li *Armatus* samo epitet boga Marsa upotrebljavan na ovom užem geografskom području, ili je to ipak latinski prijevod imena domorodačkog božanstva. Među likovnim prikazima bogova na Duvanjskom polju nema ratničkih božanstava, a predstave autohtonih božanstava za sada su samo one vezane uz Silvanov krug (Silvan, Dijana, nimfe). Takav izostanak dokaza ne ide u prilog tezi o autohtonosti Armata.

Plodna zemlja Duvanjskog polja, ali i šireg područja, jednoga će dana „iznjedrili“ novu arheološku građu, koja će ako budemo te sreće, ponovno spomenuti božanstvo pod imenom *Armatus*, te ćemo možda tek tada saznati i spoznati tko je on te koja je njegova stvarna uloga u mašti antičkog čovjeka.

Our aim is not to propose any of the theses but to state the following. Inscriptions with *Armatus*' name offer scanty information. We only have name of the deity and names of the dedicants which is why it is difficult to determine function of the deity. We believe that perhaps more attention should have been paid to the names of the dedicants and not only to the name of the deity. If all other information are missing, onomastics can give us a good insight into the theme of the research. While analyzing the monuments, we ran into information that gentilicium *Mattonia* was of Celtic origin i.e. that it was originally from Gaul.⁷¹ It seems that *Mattonia Tertia* had Roman citizenship as Gaul was Romanized very early so that some autochthonous gentilicii survived Romanization.

Fact that inscription dedicated to Roman god Mars was found at the site of Letka, several kilometers from Tomislavgrad, supports the thesis that *Armatus* was Roman god. Dedicant of the monument is veteran of legio VIII (that was in *Argentorate* during the reign of Trajan), and in the mid-2nd century veterans of the mentioned legion settled the interior of the province of Dalmatia. Perhaps *Mattonia* should be related to the settlers as she erected the monument to a war deity. According to Alföldy, her gentilicium comes from Gaul, and furthermore, she erects the monument to the war deity. Concentration of warriors' votive monuments indicates that sanctuary of god Mars was in Tomislavgrad or in immediate vicinity.

Regardless of the fact that dedicants of inscriptions to Mars and *Armatus* were individuals with citizenship, it is difficult to say whether *Armatus* was just epithet of god Mars used in this limited geographic region or it was Latin translation of a native deity name. Among the depictions of gods in Duvanjsko Polje there are no war deities, and representations of autochthonous deities have been related to *Silvanus*' circle (*Silvanus*, *Diana*, nymphs). Such lack of evidence does not support thesis about autochthonous origin of *Armatus*.

Fertile land of Duvanjsko Polje, and of wider region, will some day yield new archaeological finds which will hopefully again contain mention of god *Armatus*. Only then we will perhaps learn who he was and what his role was in imagination of a Roman-era man.

Translation: Marija Kostić

71 G. ALFÖLDY, 1969, 42.

71 G. ALFÖLDY, 1969, 42.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- ALBiH 1 – *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 1, Sarajevo, 1988.
- ALBiH 3 – *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3, Sarajevo, 1988.
- ALFÖLDY, G., 1969. – Géza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg.
- BOJANOVSKI, I., 1970. – Ivo Bojanovski, Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 25, Sarajevo, 5-18.
- BOJANOVSKI, I., 1988. – Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo.
- BREŠČAK, LOVENJAK., 2010. – Danilo Breščak, Milan Lovenjak, The tombstone of two town magistrates of Celeia in the region of Neviodunum, *Arheološki vestnik*, 61, Ljubljana, 295-310.
- CAMBI, N., 2013. – Nenad Cambi, Razvoj nadgrobni spomenika predrimskog doba na području istočne obale Jadrana, *Diadora*, 26/27, Zadar, 395-419.
- CIL III – *Corpus inscriptionum Latinarum III*, Berlin, 1873.
- ČAČE, S., 2010. – Slobodan Čače, *Discripti in decurias* (Plin. Nat. hist. 3, 142-143) – uređenje osvojenih područja pod Augustom, u/in: *Scripta Branimeri Gabričević dicata* (ur./eds.: J. Dukić, A. Milošević, Ž. Rapanić), Trilj, 57-81.
- DODIG, R., 2009. – Radoslav Dodig, Rimski spomenici iz delminijskoga municipija, *Arheološki radovi i rasprave*, 16, Zagreb, 47-66.
- IMAMOVIĆ, E., 1977. – Enver Imamović, *Antički kulni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- FERRI, N., 2012. – Naser Ferri, Vjeronanja i štovanja bogova u predkršćanskoj Dardaniji, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, 41, Sarajevo, 135-158.
- GLAVAŠ, V., 2012. – Vedrana Glavaš, Antefiksi s prikazom tragične maske iz Burnuma i Aserije, *Archaeologia Adriatica*, 5, Zadar, 89-103.
- IMAMOVIĆ, E., 1983. – Enver Imamović, Konzervativizam Ilira jugozapadnog dijela Bosne u odnosu na domaće kultove, *Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine*, 1, Sarajevo, 131-144.
- JADRIĆ-KUČAN, I., 2012. – Ivana Jadrić-Kučan, Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 105, Split, 41-66.
- KURILIĆ, A., 2006. – Anamarija Kurilić, Vladajući sloj Aserije: magistrati i dobročinitelji, *Asseria*, 4, Zadar, 7-72.
- MARIĆ, R., 1933. – Rastislav Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd.
- MEDINI, J., 1984. – Julijan Medini, Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Dometi*, 17, Rijeka, 7-32.
- MILETIĆ, Ž., 2010. – Željko Miletić, Burnum – vojničko središte provincije Dalmacije, u/in: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj. Finds of the Roman Military Equipment in Croatia* (ur./ed.: I Radman-Livaja), Zagreb, 113-141.
- PAŠALIĆ, E., 1960. – Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- PAŠKVALIN, V., 1963. – Veljko Paškvalin, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 18, Sarajevo, 128-151.
- PATSCH, C., 1897. – Carl Patsch, Novi spomenici iz Županjac-Delminiuma, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 9, Sarajevo, 227-243.
- PATSCH, C., 1904. – Carl Patsch, Prilog topografiji i povjesti Županjca-Delminiuma, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 16, 3, Sarajevo, 307-365.
- PATSCH, C., 1914. – Carl Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 26, 1-2, Sarajevo, 142-220.
- PERIŠA, D., 2009. – Darko Periša, Rimski Delminij kao sjedište starokršćanske biskupije, *Arheološki radovi i rasprave*, 16, Zagreb, 225-246.
- RADIMSKY, V., 1894. – Vjenceslav (Vaclav) Radimsky, Starine kotara županjačkog u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 6, 2, Sarajevo, 283-319.
- SCHULZE, W., 1933. – Wilhelm Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin.
- SKOK, P., 1915. – Petar Skok, *Pojave vulgarno latinskog jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, Zagreb.
- STARAC, A., 1995. – Alka Starac, Rimске nadgrobne are u Puli i Istri, *Opuscula archaeologica*, 19, Zagreb, 69-95.
- STIPČEVIĆ, A., 1989. – Aleksandar Stipčević, *Iliri*, Zagreb.
- SUIĆ, M., 1960. – Mate Suić, *Tato ilirski deus Patriu*, *Starinar*, n. s., 11, Beograd, 93-96.
- ŠAŠEL KOS, M., 1999. – Marjeta Šašel Kos, *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*, Ljubljana.
- ŠAŠEL KOS, M., 2003. – Marjeta Šašel-Kos, Emona was in Italy, not in Pannonia, *Situla*, 41, Ljubljana, 11-19.
- ŠEGVIĆ, M., 1987. – Marina Šegvić, Stanovništvo rimskog Nezakcija prema epigrafskim spomenicima, *Opuscula archaeologica*, 11-12, Zagreb, 143-154.
- WISSOWA, G., 1918. – Georg Wissowa, Interpretatio Romana. Römische Götter im Barbarenlande, *Archiv für Religionswissenschaft*, 19, Leipzig, 1-49.
- ZANINOVIĆ, M., 1966/1967. – Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati I -II*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga IV-V, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 2-3, Sarajevo.
- ZANINOVIĆ, M., 1994. – Marin Zaninović, Značajke rimskih vojničkih natpisa u Istri, *Opuscula archaeologica*, 18, Zagreb, 147-153.

